

Razmišljanja o(b) knjigah

Klemen Lah

*“Trst, to je tam,
kjer je Boris Pahor”*

Književnost – tudi tista, ki je zavezana zgolj imanentno literarnim ciljem – večinoma presega zgolj umetniško izražanje; lahko je tudi sredstvo komunikacije, ideološkega boja in kulturne (pre)vzgoje. Številna literarna dela niso zaslovela zgolj zaradi svoje umetniške vrednosti, temveč tudi zaradi posrečene umestitve v specifičen družbenopolitični kontekst ali pa celo zaradi podpore določene politične ali družbene skupine v danem zgodovinskem trenutku. Takšna dela so takrat postala simboli, manifesti ali orodja za razumevanje določene dobe, včasih pa tudi žrtve instrumentalizacije, v kateri umetniški pomen zasenči politična agenda.

Zgodovinskih primerov mrgoli, naj omenim le enega od najnovejših: roman *Anomalija* Hervéja Le Telliera, ki je leta 2020 prejel prestižnega goncourta, je izbrušena literarna mojstrovina, ki na inovativen način prepleta znanstveno fantastiko, filozofske premisleke in družbeno kritiko. A ni nujno, da bi bilo to dovolj za uspeh. Knjigo je namreč na vrh knjižnih lestvic izstrelila pandemija kovida, zaradi katere smo začeli resničnost dojemati kot nekaj zelo krhkega. Roman, ki tematizira vzporedne svetove (letalo, ki leti iz Pariza v New York, pristane dvakrat – z enakimi potniki, vendar s trimesečnim zamikom), je zaslovel kot alegorija globalne izgubljenosti v času in prostoru: ljudje so se med epidemijo soočali z občutkom, da živijo v paralelnem svetu, kjer ustaljena pravila ne veljajo več. Kar je bilo prej normalno, je postalo nenormalno (in obratno), vsakdanjost pa je postala

absurdna, ko bi jo napisal Beckett ali Ionesco. Ko smo bili zaprti med štiri stene in so edini izhod ponujali zaslone, je ta občutja stopnjevalo še brisanje meja med resničnim in virtualnim. Kritiki so roman interpretirali kot preroško opozorilo pred prihajajočo izgubo trdnega sidra v realnosti. Kakor koli, roman se lahko za svoj uspeh zahvali srečnemu spletu okoliščin; če bi bile te drugačne, bi bil morda prezrt. Rečemo lahko celo, da je podobno usodo doživel Prešeren, ki so ga posvojili t. i. mladoslovenci, politična smer v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 19. stoletja, ki si je prizadevala za modernejšo nacionalno osveščanje in združeno Slovenijo. Pravi preboj Prešerna na prestol slovenske kulture se je zgodil šele leta 1866, ko sta mladoslovenca Josip Jurčič in Josip Stritar izdala novo izdajo Prešernove pesniške zbirke. Stritar je v njej objavil esej, ključen za prepoznavo Prešernovega dela: v njem je postavil temelje za njegovo narodno kanonizacijo in ga hkrati umestil v slovensko ter svetovno literarno zgodovino kot umetnika, ki je s svojim pesništvom pokazal, kako velik poetični naboj nosi slovenska beseda, in nas postavil ob bok največjim besednim umetnikom vseh časov, kot so Shakespeare, Dante, Goethe, Puškin in Mickiewicz. Izjemna umetniška vrednost Prešernove poezije sama po sebi ni zadostovala, določena narodnokulturna skupina jo je morala prepoznati in umestiti v slovensko kulturno zakladnico, in to tako, da ga je povezala z zgodovinskimi hrepenenji, težnjami in idejami tedanjega zgodovinskega konteksta.

Če bi v sodobni slovenski literarni zgodovini iskali osebo, ki simbolizira prepletenost z zgodovino, osebo, ki je morala s svojim književnim pisanjem nenehno jadrati med političnimi in družbenimi čermi, osebo, ki uteleša burno slovensko zgodovino 20. stoletja, je to Boris Pahor. Njegovo življenje in delo sta neločljivo povezana z burnimi zgodovinskimi dogajanji 20. stoletja, predvsem z divjanjem fašizma, z drugo svetovno vojno ter s povojnimi političnimi in družbenimi vihrami. Vse to je, dobesedno, doživljal na lastni koži. Kot otrok je najprej doživel travmatičen požig slovenskega Narodnega doma v Trstu, ki ga je izvedla italijanska fašistična oblast, nato pa pričeval zatiranju slovenske kulture in jezika na Tržaškem. Nič manj pretresljiva ni bila izkušnja koncentracijskih taborišč med drugo svetovno vojno (roman *Nekropola* velja za eno ključnih slovenskih del o holokavstu in nacionalsocialističnem nasilju). Pahor je kot preživelec znal izjemno pretanjeno in avtentično popisati tako telesno kot psihološko in moralno trpljenje zapornikov, s čimer se je uvrstil ob bok svetovno znanim avtorjem, kot so Primo Levi, Imre Kertész in Jorge Semprún, ki so skozi literaturo prav tako pretanjeno pričali o grozotah vojne. V povojnem

obdobju se je Pahor intenzivno posvečal represivnim stranpotem povojnega komunističnega sistema v Jugoslaviji. Njegova podpora Edvardu Kocbeku in kritika totalitarnih praks sta ga pahnili v nemilost pri tedanji oblasti, zaradi česar so njegova dela v Sloveniji oziroma Jugoslaviji dolga leta ostajala na obrobju. Vendar pa je ravno ta kritični pogled na vse totalitarizme Pahorju prinesel priznanje v mednarodnem prostoru in podobo pisca, ki ni zgolj pasivni opazovalec zgodovine, temveč njen aktivni udeleženec, kritik in pričevalec. Njegova literatura tako ni le umetniško, temveč tudi dokumentarno zgodovinsko pričevanje, ki sedanjim in prihodnjim generacijam omogoča boljše razumevanje slovenske in evropske zgodovine ter pomena človekovih pravic, svobode in nacionalnih korenin.

Te tesne povezanosti književnosti in zgodovine ni mogla prezreti niti monografija “Trst, to je tam, kjer je Boris Pahor” (Slovenska matica, 2024), ki sta jo uredila Urška Perenič in Igor Grdina. Že v uvodu urednika opozorita, da Pahor buri duhove na Slovenskem tudi po svoji smrti, najsi gre za vprašanje, kako naj bo predstavljen na največjem svetovnem knjižnem sejmu v Frankfurtu, ali pa za iskanje primerne prostora za simpozij v Ljubljani – oboje potrjuje, da je Pahor oseba, ob kateri se še danes lomijo kopja. To nato potrjujejo tudi prispevki, v katerih je Pahorjeva zgodovinska izkušnja nemalokrat vsaj tako pomembna kot njegovo literarno ustvarjanje.

Knjiga je razdeljena na štiri sklope, pri čemer je prvi, sicer najkrajši, a obenem izjemno pomenljiv in simbolno bogat, naslovljen *Od rojstva do smrti, v predanosti življenja in ustvarjanju, do zadoščenja nesmrtnega*. V njem spregovori oseba, ki je bila Borisu Pahorju najbližje – njegov sin Adrijan Pahor, ki je po očetovi smrti postal glavni varuh in dedič njegovega obsežnega opusa.

Adrijan Pahor nas popelje v intimo pisateljevega bivanja: na tista ozemlja, ki se zdijo še najmanj zgodovinska, so hkrati izjemno pomembna, saj slutimo, da prav od tam izvira njegova izjemna moč za sooblikovanje zgodovinskega trenutka – v zadnje trenutke očetovega razmišljanja, tako rekoč na rob njegovega tuzemskega bivanja, kjer je pisatelj-pričevalec, kot so ga pogosto imenovali, ponovno postavljaj vprašanja, ki so zaznamovala njegovo celotno življenje in ustvarjanje. Močnejše kot kadar koli poprej: “Bolj se je bližal koncu zemeljskega življenja, bolj ga je zanimalo vprašanje transcendence, obstoja posmrtnega življenja, vprašanje obstaja Boga – in če ta že obstaja, v kakšni obliki. Bral je, dokler so mu oči dopuščale, in zadnje obdobje najraje posegal po filozofih, ki so obravnavali vprašanje obstoja Boga in življenja v onstranstvu” (str. 19). Kar ne pomeni, da ga niso zanimala tudi bolj tuzemska vprašanja, saj je želel biti informiran o tem,

kaj se dogaja doma in po svetu, toda njegova največja radovednost je bila namenjena vprašanjem onkraj meja tega sveta.

Tudi ta del je zaznamovala zgodovina: njegov odnos do krščanstva kot poti do odgovorov na duhovna vprašanja se je začel oblikovati v družini, toda pozneje se je od njega oddaljil zaradi popustljive vatikanske politike do fašizma in po taboriščni izkušnji, zaradi katere je vse težje sprejemal “koncept Boga kot utelešenje dobrote, sploh če človeka pahne v nepojmljivo preizkušnjo” (str. 21).

Zaupanje v krščanstvo mu je povrnilo prijateljevanje z Edvardom Kocbekom, s katerim je predstavljal eno najbolj ustvarjalnih in prelomnih prijateljskih dvojic v slovenski zgodovini (poleg, recimo, dvojca Prešeren in Čop ali Levstik in Jurčič). Kocbek je Pahorju približal ideje krščanskega socializma in antikapitalistični pogled na svet, kar ga je nazorsko zaznamovalo (ni pa kot svojega prepoznal Kocbekovega krščanskega koncepta, naj prevzame aktivno zgodovinsko nalogo).

Eden ključnih filozofov, h kateremu se je v teh zadnjih mesecih, tednih in dnevih znova vračal, je bil Baruch Spinoza. Ponavljal je, “da človeka in njegovo naravo zaznamuje to, k čemur stremlji, in da ima torej vsak človek pravico, da sam izbira med dobrim in zlom” (str. 23). V njegovem učenju, ki prepleta racionalizem s poglobljenim iskanjem etičnega in metafizičnega smisla bivanja, je Pahor iskal odgovore na vprašanje, kaj bo po smrti z njegovim duhom. To je vprašanje, ki si ga slej ko prej zastavi vsak človek, a pri nekom, ki je življenje posvetil pričevanju o grozotah 20. stoletja in ohranjanju zgodovinskega spomina, nosi posebno težo.

Iz zapisov njegovega sina izvemo, da je Boris Pahor v zadnjih dneh dosegel določeno notranjo pomiritev, pri čemer se ni izogibal misli na smrt, temveč jo je sprejel kot naravni del bivanja. Njegovo prepričanje, da duh človeka, ki je živel pravično in dobronamerno, presega meje časa in prostora, lahko razumemo kot duhovno oporoko, ki jo je zapustil ne le svojim najbližjim, ampak vsem nam. Uvid, da se (ne)smrtnost ne meri zgolj v biološkem ali transcendentnem smislu, temveč predvsem v vplivu, ki ga človek pusti v svetu, je Pahorjevo končno spoznanje in obenem ključ do razumevanja njegovega življenjskega dela.

Tako je prvi sklop knjige veliko več kot zgolj kronološki prikaz zadnjih dni velikega literata – je filozofska in eksistencialna refleksija o tem, kaj pomeni živeti življenje v predanosti resnici, etiki in umetnosti. Njegov sin nas ne vodi zgolj skozi očetove zadnje misli, temveč nam ponuja vpogled v globljo, skoraj mistično raven razumevanja človeškega obstoja, ki je pri

Pahorju vedno temeljila na povezavi med osebnim in univerzalnim, med individualno izkušnjo in kolektivnim spominom človeštva.

V tej luči lahko prvi sklop razumemo kot svojevrsten uvod v nadaljevanje knjige, ki sledi, saj postavlja temelje za nadaljnje razprave o Pahorjevem življenju, delu in njegovi zapuščini. Pahorjev duh, ki je v svoji literaturi nenehno raziskoval meje človeške trpežnosti, dostojanstva in upanja, ostaja z nami prav skozi to zapuščino.

Drugi sklop “*Trst, to je tam, kjer je Boris Pahor*”, ki je podaril naslov celotni monografiji, je sestavljen iz petih zapisov. Uvodnega, *Boris Pahor, literarni in osebni pričevalec*, je napisal tržaški someščan Igor Škamperle. Pahorja v svojem razmisleku umešča v specifičen zgodovinski kontekst Trsta, pri čemer izpostavi ključne dogodke, ki so oblikovali njegovo miselnost in literarno delo. Eden takih dogodkov je fašistični požig Slovenskega doma v Trstu leta 1920, ki ga lahko razumemo kot (simbolni) začetek fašističnega zatiranja slovenske narodne identitete v Italiji. Ta dogodek je mladega Tržočana zaznamoval s travmatično zavestjo o ogroženosti naroda, kar je kasneje odmevalo v njegovi literaturi, predvsem v njegovem doslednem poudarjanju slovenstva in pravice do nacionalne identitete. Trst je bil mesto, kjer se je fašizem zgodaj uveljavil in brutalno posegel v življenje Slovencev, zato je Pahorjeva literarna obravnava tega obdobja močno osebno in družbeno angažirana.

Škamperle opozori tudi na Pahorjevo taboriščno izkušnjo, ki je neizbrisno zaznamovala njegovo pisateljsko pot. Bivanje v koncentracijskih taboriščih, kot so Dachau, Markirch, Natzweiler-Struthof, Bergen-Belsen, Mittelbau-Dora, je zanj pomenilo soočenje z najbolj skrajno obliko dehumanizacije. To izkustvo se odraža v njegovih najbolj pretresljivih delih, kot je *Nekropola*, v kateri zaradi taboriščne izkušnje postavlja temeljna eksistencialna in moralna vprašanja ter išče etične odgovore na vprašanja, kako ohraniti človečnost v razmerah popolnega razčlovečenja, kako razumeti preživetje kot dolžnost spomina. Naslednji ključni zgodovinski trenutek, ki ga izpostavlja Škamperle, je dogajanje ob izbruhu Informbiroja v Jugoslaviji leta 1948. Ta dogodek je bil prelomnica v odnosih med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo ter je imel daljnosežne posledice za kulturno in politično življenje v socialistični Jugoslaviji. Pahor, ki ni bil nikoli nekritično naklonjen nobeni totalitarni ideologiji, se je v tem obdobju jasno distanciral od komunistične dogme in vztrajal pri zahtevi po svobodi izražanja. V tem kontekstu je pomenljiv tudi škandal ob izidu Kocbekove knjige *Strah in pogum* (1951), ki je s svojo odkrito tematizacijo partizanskega nasilja vznemiril jugoslovansko oblast. Pahor je v tem

videl potrditev svoje lastne pozicije, da je kritična distanca do vsakršne ideološke manipulacije nujna dolžnost.

Celoten prispevek potrjuje, da je zgodovinska umestitev ključna za razumevanje Pahorjevih življenjskih odločitev in njegovega poznejšega literarnega opusa. Njegova dela niso zgolj umetniški produkti, temveč tudi odzivi na zgodovinska dogajanja, ki jih je doživljal na lastni koži. Škamperle poudari, da je Pahorjeva literatura zaznamovana z nekaterimi stalnicami, med katerimi so tri še posebej izrazite: zavzetost za narodno identiteto, osebna izkušnja taborišča in holokavsta ter tematika ljubezni, pogosto prepletene z erosom. Kot zamejski Slovenec je bil Pahor še posebej občutljiv na vprašanje identitete, saj je njegovo življenje potekalo na presečišču več kultur in političnih sistemov, ki so pogosto zatirali slovensko besedo in duha. Njegova literarna ustvarjalnost je tako vedno v službi pričevanja in hkrati v službi odpora proti pozabi.

Poleg tega Škamperle opozori na dve pomembni sporočili, ki jih Pahorjeva pisateljska osebnost prinaša v slovenski prostor. Prvo je prepričanje, da je mogoče preseči stare nacionalizme in se pluralno povezati, ne da bi pri tem izgubili lastno identiteto. Pahor je kljub svoji zavezanosti slovenstvu vedno zagovarjal medkulturni dialog, še posebej v kontekstu Srednje Evrope, kjer se zgodovina prepleta s številnimi etničnimi in jezikovnimi skupnostmi. Drugo sporočilo pa je njegova jasna zavrnitev nihilizma. Pahor v svojih delih išče etični temelj, ki presega eksistencialno praznino, hkrati pa opozarja, da je odpoved vrednotam nevarna, saj odpira vrata novim oblikam totalitarizmov.

Vse te razsežnosti kažejo, da Boris Pahor ni zgolj eden najpomembnejših slovenskih pisateljev, temveč tudi mislec in moralna avtoriteta, ki nas prek svoje literature uči zgodovinskega spomina, kritične refleksije in etične odgovornosti. Njegovo delo je zato nepogrešljivo ne le za slovensko književnost, temveč tudi za širši evropski kulturni prostor.

Igor Grdina se v svojem prispevku *Ariadnina nit v avtobiografskem labirintu Borisa Pahorja* posveča temeljnemu intencionalnemu in eksistenčnemu modusu tega izjemnega pisateljskega opusa in ugotavlja, da je ta avtobiografski. Kar piše, je njegovo življenje in ne memoari. "Prvi so zapis izkušnje v vsej njeni širini in globini, drugi pa so ohranitev vednosti v okviru nemimetičnega dela" (str. 35). Tudi Grdina prepozna, da je Pahorjev opus tesno povezan z zgodovinskim kontekstom in pisateljevo izkušnjo. Najočitnejše znamenje je korespondiranje "med dogajalnim prostorom pripovedi ter naborom tekstnih likov in njihovih usod na eni in avtorjevim življenjskim potovanjem skozi predbesedilno stvarnost na drugi strani.

Rodno mesto, puščavska severna Afrika, nemška koncentracijska taborišča, Mediteran, Francija ter nekatere druge pokrajine v duhu združene Slovenije so prizorišča avtorjeve življenjske poti in hkrati njegove romaneskne literature” (str. 36).

Ob tem opozarja, da k avtobiografskosti usmerjen pisatelj v 20. stoletju ni redek pojav in da Pahor sodi med številne vrhunske pisatelje, ki so hoteli, da se njihova dela “razumejo ne samo v koordinatah literarne komunikacije, temveč tudi kot sporočilo o njih samih”. Pri tem posebej izpostavlja Winstona S. Churchilla, Nobelovega nagrajenca, katerega zgodovinopisje je bilo dejansko avtobiografija oziroma “biografija prelomnega dogodkovnega vozla, ki ločuje epohe” (str. 38) in kot taka izvrstno izhodišče za premislek o značilnostih in zgodovinsko-literarnem namenu ter pomenu take književnosti. Nadalje se posveti trem osrednjim vitezom peresa, ki jih zaznamuje biografska pisava, in sicer Edvardu Kocbeku, zlasti pričevalskim knjigam *Tovarišija* in *Listina*, Jožetu Javoršku in Lojzetu Kovačiču ter knjižnim delom, ki najbolj jasno razodevajo Pahorjevo avtobiografskost, posebej *Labirintu*, *Nekropoli* in *Odiseju ob jamboru*. S tem zakroži svojo besedo o pisatelju, ki ni bil samo “samo trenutek”, temveč kar stoletje človeške vesti”.

Urška Perenič se je zakopala v izjemno gmoto literarno-kulturne zapuščine Borisa Pahorja, ki je kot arhivsko gradivo shranjeno v Narodni in univerzitetni knjižnici Ljubljana: poleg tipkopisov in rokopisov ter leposlovnih, dnevniških, esejističnih in publicističnih del največji delež predstavlja pisemska korespondenca. Čeprav je zelo raznolika, pa kaže na “pisateljevo dialoško odprtost v personalne in institucionalne mreže, njegovo usmerjenost v dialog oziroma polilog” (str. 62). Čeprav gre za večinoma enostransko komunikacijo – v korespondenci prevladujejo pisma pošiljateljev –, je v pismih mogoče prepoznati refleksijo Pahorjeve misli. Tudi zgodovinske, saj so zajete mnoge ključne prelomnice njegovega življenja, ki so ga zaznamovale: divjanje fašizma na Primorskem, nemška koncentracijska taborišča, NOB, zamejstvo in odnos do matice, slovensko nacionalno osamosvajanje ... Pomemben del Pahorjevih naslovnikov predstavljajo razseljeni Slovenci z zelo različnih družbenih področij delovanja (kultura, znanost, politika, šolstvo ...), ki dopolnjujejo sliko celostnega slovenstva, pojma, ki presega državne omejitve in se geografsko ter geopolitično razteza širom sveta – od Evrope do Avstralije prek Južne Amerike do ZDA in Kanade. Intelektualna skupnost, ki jo je s tem ustvaril, pisemska republika, po zdajšnjem štetju že presega 6000 naslovov in kaže, kako je Pahor gradil družbo odprega duha tudi izven literature in javnega

družbenopolitičnega delovanja. Ali kot poudarja Urška Perenič: "Ko govorimo o odmevanju skozi pisma, ki od vsepovsod prihajajo na Kontovelsko reber, pa moramo biti še nekoliko natančnejši. Gre namreč za odmevanje Pahorjevih prizadevanj za samobitnost in suverenost Slovencev ter demokratizacijo družbe, ki jih je neutrudno zagovarjal" (str. 66).

Peter Scherber skuša v *Poročilu o fašističnem razkuženju Trsta: Obdelava življenjske travme v avtobiografski trilogiji Borisa Pahorja* izluščiti tisto travmatično jedro, ki je pisatelja najmočnejše zaznamovalo – fašistični požig slovenskega Narodnega doma v Trstu leta 1920. Pahor je to izkušnjo opisoval v svojem leposlovju, esejih, pismih in javnih nastopih, Scherber pa se je posvetil romaneskni upodobitvi v avtobiografski trilogiji romanov *Zatemnitev* (1975), *Spopad s pomladjo* oziroma *Onkraj pekla so ljudje* (1978; 1958) in *V labirintu* (1984). K temu so ga nagovorili trije razlogi: glavni lik Radko Suban, tržaški Slovenec, ki nastopa v vseh treh delih; zgodbo pripoveduje vsevedni pripovedovalec; osebe presegajo meje romane. Nezanemarljivo ni niti to, da je povezava med stvarnimi zgodovinskimi dejstvi in dogajanjem v romanu več kot tesna. V zaključku ugotavlja, da roman tvorijo različni mikroteksti, ki so "praviloma povezani s pisateljevimi biografskimi dejstvi; gre za njegove izkušnje, travme, tudi politične izjave, prepričanja in zahteve, zgodovinske podatke ipd." (str. 84).

Ignacija Fridl Jarc v prispevku *Ta ocean, strašno odprto – Boris Pahor in Slovenska matica* osvetli Pahorjevo sodelovanje z najstarejšim delujočim slovenskim kulturnim in znanstvenim društvom, in sicer od prvega sodelovanja leta 1960, ko je Slovenska matica izdala njegovo zbirko kratke proze *Na sipini*. Sledilo je četrtno zatišje, ki ga Fridl Jarc pripisuje zgodovinskim okoliščinam: Slovenska matica ni želela izzivati oblasti s knjižnimi izdajami tesnega sodelavca in prijatelja Edvarda Kocbeka, ki je po izidu zbirke *Strah in pogum* (1951) padel v nemilost. Prelom se je zgodil s prihodom Draga Jančarja na mesto glavnega urednika in tajnika leta 1981. Leta 1984 je Pahor najprej izdal Kocbekova pisma pod naslovom *Peščena ura*, nato pa še tretji del svoje trilogije, roman *Labirint*. Tri leta pozneje, leta 1987, je izšel dopolnjeni roman *Zatemnitev* (leta 1975 ga je izdal v samozaložbi), še dve leti pozneje, leta 1989, pa knjiga *Ta ocean, strašno odprto*. Osemdesetim so sledila malo manj intenzivna devetdeseta: leta 1996 je izšla zbirka literarnozgodovinskih esejev o narodni identiteti v italijanski književnosti *Ladja brez krmarja*, leto pozneje, leta 1997, roman *V vodoravni legi*, 1998. pa predelava štiri desetletja starega romana *Onkraj pekla so ljudje* pod naslovom *Spopad s pomladjo*. V novem tisočletju sta pri Slovenski matici izšla roman *Trg Oberdan* (2006) in pisemska korespondenca med Borisom Pahorjem in Marijo Žagar *Sončna ura* (2010), ki jo je uredila Urška Perenič.

Avtorica prispevka ugotavlja, da so objavljene izdaje žanrsko izjemno pestre in segajo “od kratkoproznih zapisov in romanov do dnevniških zapiskov, esejističnih spisov in korespondence”, pomembna pa je tudi njegova uredniška vloga pri izdaji Kocbekovih pisem. Tako pestro in intenzivno sodelovanje med Slovensko matico in avtorjem je mogoče primerjati le še z enim sodelovanjem – s sodelovanjem med Slovensko matico in Ivanom Cankarjem, ki je pod njenim okriljem izdal deset del. V zaključku svojega razmišljanja Fridl Jarc osvetli tudi naravo prijateljstva in sodelovanja med Pahorjem in Kocbekom. Kocbek je bil zanj ne le “prelomnica med strahom in pogumom, ampak tudi med lažjo in resnico, etosom in razvrednotenjem vseh vrednot, točka preloma med dopustiti biti in ubiti, ki je posameznik nikoli in nikdar, tudi za ceno svojega nazora, ne sme prestopiti” (str. 94). Prav on je bil tudi tisti, ki je nadaljeval Kocbekovo vizijo duhovne in fizične svobode posameznika in naroda.

Ravel Kodrič ne piše neposredno o Pahorju in njegovih delih, temveč osvetljuje del takratnega političnega konteksta, in sicer pojav t. i. katoliških komunistov v Italiji; ti so vplivali tudi na nastanek in razvoj krščanskega socializma na Slovenskem. Med odločilnimi figurami izpostavlja Franca Rodana (1920–1983), katoliškega misleca in komunista, ki je imel nemajhen vpliv na Pahorjevega sopotnika Edvarda Kocbeka. Pojav italijanskih katoličanov, ki ostajajo “zvesti katoliškemu nazoru, vendar hkrati sprejemajo marksizem-leninizem za svojo podlago na družbeno-političnem področju, ne da bi kjer koli nastopali kot kakšna sekta, pač pa akcijsko povezani s kompartijo” (iz Kocbekovega poročila Josipu Brozu Titu 2. oktobra 1942, str. 103). Kocbek je njihovo delovanje razumel kot potrditev slovenskih krščanskih socialistov. Predstavitev življenjske in politične poti Franca Rodana slovenskemu bralcu pomaga razumeti ta manj znani del vpliva na Kocbekovo in posledično tudi Pahorjevo politično misel. Nič manj zanimiv ni vpogled v odnos med Kocbekom in francoskim personalistom Emanuelom Mounierom (1905–1950) ter pogled na tretjo stranico trikotnika Kocbek-Rodano-Mounier, in sicer na odnos in stike med Rodanom in Mounierjem. Analiza teh odnosov bralcu približa tudi manj vidne razloge za tako drastično ukrepanje povojnih oblasti proti Kocbeku: začutila je, “da bi utegnil Kocbek celo proti svoji volji in s svojim neoporečnim protifašizmom, s pomisleki do povojne ureditve, ki jih ni prikrival, z ugledom čistokrvnega književnika postati privlačen polarizacijski tečaj notranjih opozicijskih skušnjav. Prelomna objava *Strahu in poguma* se je tako sprevrgla – kolikor ni bila morda že vnaprej naprožena zanka – v pretvezo za znani pogromaški obračun” (str. 119). Razmišljanje zaključuje ključni stavek, ki je neposredno ali posredno zapisan tudi

v drugih prispevkih: "Med maloštevilnimi, ki so se tedaj zanj postavili, je bil Tržačan Boris Pahor!"

Peter Peršin v ospredje svojega biblijsko naslovljenega razmišljanja *Prijateljsko lomljenje kruha slovenske besede* postavlja prijateljstvo med Borisom Pahorjem in Edvardom Kocbekom. To besedno zvezo je za označbo njunega prijateljstva uporabil sam Pahor v knjigi dnevnikiških zapiskov *Ta ocean, strašno odprt* (1989). Njuna skupna pot se je začela aprila 1937, ko je Kocbek v reviji *Dom in svet* objavil znamenita *Premišljevanja o Španiji*, in sicer kot odziv na večinsko medijsko odobravanje napada generala Franca na demokratično špansko republiko. Jasno je obsodil slovensko katoliško vodstvo, ki je – podobno je bilo pri večini drugih evropskih narodov – podprlo genocidno divjanje fašizma in nacizma. Pahor, ki je na lastni koži doživel fašistično brutalnost, se je znašel v razcepu: z nasprotovanjem fašizmu ni želel izdati tovarišev, "ki so kot duhovniki v zamejstvu hoteli stati na braniku slovenstva" (str. 122). Prav Kocbekov esej ga je vsaj delno razbremenil, saj je obravnaval prav to dilemo ter tako pokazal, da jo doživljajo mnogi. Opogumljen se je poleti odpravil v Bohinj na znamenite študijske dneve katoliške akademske mladine, na katerih se je v naslednjih dveh letih "izoblikoval program krščanskih socialistov za sodelovanje levih političnih sil v vsenarodnem osvobodilnem odporu, ki je bil pričakovan" (str. 122). Takrat Kocbeka tam zaradi študijskega potovanja v Francijo sicer ni bilo, lahko pa je v živo spremljal, kako katoliška mladina zavzema protifašistično držo. Hkrati se zgodi tudi poskus ljubljanskega cerkvenega vrha, da bi obsodil Kocbekovo razmišljanje in ga v kali zatrl: to nalogo naj bi opravil katoliški profesor in duhovnik Lambert Ehrlich, a poskus se ponesreči. Tako se dogodkov v knjižici *Brez Kocbekovega sodelovanja ne bi bilo OF* (2018) spominja Pahor: "Ehrlich je svoj nastop izrabil za to, da je prebral Rožmanovo obsodbo Kocbekovega *Premišljevanja o Španiji*. A so ga študentje izžvižgali in je njegov nastop prekinil Finžgar. Večinsko razpoloženje slovenske katoliške mladine je bilo protifašistično" (str. 123). Ta dogodek Peršin prepozna kot drugi odločilni vzgib (prvi je požig slovenskega Narodnega doma), ki je začrtal njegovo aktivno življenjsko pot, naperjeno proti dogmatični, še bolj pa totalitarni misli.

Že naslednje leto, ko je Kocbek ustanovil revijo *Dejanje*, mu je Pahor poslal nekaj črtic in od takrat je sodelovanje, z nekaj večjimi odmori, potekalo vse do pesnikove smrti. Povezanost se je še okrepila med drugo svetovno vojno in po njej, ko je Pahor idejno podpiral Kocbekovo vizijo, "da edino sodelovanje dveh ključnih skupin OF, komunistov in krščanskih socialistov, lahko omogoči demokratično življenje, s tem pa razvoj in suverenost slovenskega naroda" (str. 125), pa čeprav je to pomenilo, da se je

zameril tako partiji kot klerikalni strani v RKC. Ob strani mu je stal tudi ob izidu zbirke *Strah in pogum* (1951), ko je partija sprožila medijski linč. Zbirko je označil za prozo, ki “po plemenitosti svojega sloga in globoki analizi sodobnih problemov presega vse, kar se je pri nas doslej pripovednega napisalo po drugi svetovni vojni” (str. 126), Kocbekovega političnega stališča pa ni branil zaradi krščansko socialističnega nazora (čeprav mu je bil blizu), temveč zaradi izključitve nazorskega pluralizma iz slovenskega matičnega prostora. Za širši slovenski prostor ga je verjetno najbolj zaznamoval intervju leta 1975 v reviji *Zaliv*, ko je Kocbek razkril notranje delovanje v OF, pomen Dolomitske izjave, povojno partijsko enoumje ter povojne množične poboje. Proti Kocbeku se je gonja še stopnjevala, Pahor pa je dobil prepoved vstopa v Jugoslavijo. Njuno zadnje srečanje je potekalo na tujem, in sicer v Münchnu, kamor je Kocbek, že močno bolehen in načet, odšel na zdravniški pregled. Toda naj je bila cena še tako visoka, Pahor je v samem dejanju prepoznaval neprecenljivo vrednost: v pismu 3. junija 1978 je pisal Kocbeku, da je neizpodbitna resnica, kako je prav po njegovi zaslugi “prišlo v slovenskem ozračju do katarze, katere se trezni duhovi zmeraj razločno zavedajo” (str. 132). Peršin ob koncu strne bistveno: Boris Pahor bo v slovenskem kolektivnem spominu živel kot Kocbekov najbližji sopotnik in človek.

O tem, kako je Udba sledila Pahorju in Kocbeku, bralce podrobneje seznanja Igor Omerza v prispevku *Geneza znamenitega pričevanja Edvarda Kocbeka in vloga Borisa Pahorja pri tem podvigu*. Zapis temelji na dokumentaciji, ki je ostala, avtor pa opozarja, da je slovenski udbovski arhiv večinoma uničen – od približno 20.000 strani o Kocbeku naj bi jih ostalo 2000, podobno se je verjetno zgodilo tudi z dokumentacijo, povezano s Pahorjem. Med zanimivejšimi podatki izstopa ugotovitev, da je Udba že leta 1970 vedela, da se pripravlja intervju, v katerem bo Kocbek spregovoril o roškem poboju domobrancev. Prav tako so leta 1975 vedeli, da bo intervju izšel, in sprožili medijsko gonjo proti tržaškemu Zalivu. Popis, kako sta se Kocbek in Pahor dogovarjala ter na koncu izpeljala predajo rokopisa, je že skoraj literaren.

Alja Brglez, nekdanja vodja kabineta predsednika Republike Slovenije Boruta Pahorja, v svojem prispevku *Pahor – Kocbek – Pahor: Slovenska sprava od Borisa Pahorja prek Edvarda Kocbeka do Boruta Pahorja* premišljuje o prizadevanjih za narodno spravo, pri čemer se osredotoča na politične, zgodovinske in moralne vidike celjenja največje narodne razklanosti, ki je nastala med drugo svetovno vojno in po njej. Njeno razmišljanje prežema zavest o nujnosti razumevanja preteklosti, da bi preprečili ponavljanje

podobnih travmatičnih delitev v prihodnosti. V tem kontekstu izpostavi ključne korake in dejanja, ki so zaznamovala proces soočanja z zgodovinskimi ranami.

Brglez podrobno oriše, kako je potekalo odkrivanje in obisk rudniškega jaška Hude jame leta 2009, ko so javnost pretresli posnetki neidentificiranih posmrtnih ostankov žrtev povojnih pobojev. Ta dogodek prepozna kot prelomnico v političnem in družbenem diskurzu o slovenski preteklosti, saj je odprl vprašanja odgovornosti, spomina in dostojanstva, ki jih je slovenska politika pred tem pogosto potiskala na obrobje. Ob tem ponovno premisli odnos med Borisom Pahorjem in Edvardom Kocbekom. Posebej osvetli vpliv Kocbekovega etičnega in literarnega opusa na Boruta Pahorja, ki naj bi "svojo politično kariero posvetil prizadevanjem za narodovo spravo in pomiritev, k čemur ga je bistveno navdihnili prav Kocbekova stiska". V Kocbekovi razklanosti med idealizmom revolucije in soočenjem s povojnimi represijami je Borut Pahor prepoznal širšo narodno razklanost, ki je slovensko družbo delila več desetletij. Zapis, ki je pomemben predvsem z zgodovinskega vidika.

V zadnjem sklopu knjige *Zapuščina zoper pozabo* razpravo nadaljuje Boštjan M. Turk s prispevkom *Primorsko stoletje*, v katerem osvetljuje specifičen vpliv Primorske kot prostora na slovensko narodno zavest, kulturo in zgodovinsko dinamiko. Primorska je v slovenski zgodovini vedno nosila posebno simbolno težo kot območje, ki je bilo izpostavljeno močnim pritiskom asimilacije, političnih sprememb in družbenih preobratov. V Turkovi interpretaciji postane Primorska nekakšna Arhimedova točka pisateljevega pogleda, pri čemer osrednjo vlogo pripiše Trstu – mestu, ki je stoletja predstavljalo središče kulturnega, gospodarskega in političnega prepleta med slovanskim, romanskim in germanskim svetom. Trst kot mejno mesto ni le geografski prostor, temveč tudi simbol nenehnega boja za ohranitev slovenskega jezika, kulture in identitete v kontekstu močnih zunanjih vplivov. V tem pogledu Turk postavlja Primorsko v dialog s "Vojvodino Kranjsko", tj. Ljubljano in njenim gravitacijskim območjem, pri čemer poudarja razlike v zgodovinskih izkušnjah in mentaliteti med osrednjo Slovenijo in zahodno mejo. Primorska v tem kontekstu po Turkovem mnenju ni le del nacionalne zgodovine, temveč tudi boj "za civilizacijo, zoper nič in pozabo", s čimer nakaže širši pomen primorske zgodovine kot zgodbe odpora proti duhovni provincialnosti.

Prispevka Alje Brglez in Boštjana M. Turka tako vsak na svoj način odpirata ključna vprašanja o narodni identiteti, zgodovinskem spominu

in nujnosti soočanja s preteklostjo. Medtem ko se Alja Brglez osredotoča na politične in moralne vidike slovenske sprave ter njene ključne akterje, Boštjan M. Turk ponuja širšo kulturnozgodovinsko perspektivo, ki slovensko zgodovino umešča v kontekst regijskih in mednarodnih vplivov. Oba avtorja opozarjata na nevarnost pozabe – ne zgolj kot izgube zgodovinske zavesti, temveč kot dejavnika, ki lahko vodi v ponavljanje napak iz preteklosti. Njuni prispevki zato ne ponujajo zgolj analize preteklih dogodkov, temveč tudi premislek o tem, kako zgodovino razumeti in uporabljati kot orodje za oblikovanje prihodnosti.

Evgen Bavčar v svojem razmišljanju ne podaja le osebnih izkušenj in spominov na srečanja, temveč obenem odstira globlje plasti kulturnega in družbenega razumevanja, ki so neločljivo prepletene z njegovo življenjsko potjo. Njegova refleksija se pogosto giblje na presečišču intimne in univerzalnega, pri čemer osebni spomini postanejo odskočna deska za širšo družbeno kritiko. Posebej se posveča nevarnostim pojma, ki ga poimenuje nacionalni internacionalizem – paradoksalne ideje, ki se pojavlja kot skušnjava narodov, da bi svojo lastno posebnost uveljavili kot univerzalno vrednoto, hkrati pa ostajajo ujeti v lastne zgodovinske in politične omejitve.

Bavčar kot Slovenec, ki že desetletja živi in ustvarja v Franciji, razume narodno identiteto kot proces, ki ni zaprt v hermetične meje jezika in etnične pripadnosti, temveč je nenehno v dialogu z drugimi kulturami. Pravo bogastvo naroda ne leži v zapiranju vase, temveč v sposobnosti komuniciranja z drugimi brez občutka ogroženosti. Nacionalni internacionalizem pa je nevaren prav zato, ker pod krinko odprtosti in sodelovanja ohranja subtilne oblike izključevanja – v kulturnem, političnem ali celo intelektualnem smislu.

Ko Bavčar piše o nacionalnem internacionalizmu, se dotika tudi vprašanja kulturnega spomina in reprezentacije zgodovine. Opozarja na to, da narodi svojo preteklost pogosto oblikujejo selektivno, iz nje črpajo motive za samouveljavitev, hkrati pa zanemarjajo tiste plati, ki bi lahko omajale mit lastne veličine ali žrtvovanosti. V tem smislu njegov kritični premislek sega onkraj zgolj literarnih in filozofskih okvirov ter se neposredno dotika sodobnih družbenih procesov. Bavčarjeva refleksija o nacionalnem internacionalizmu je torej opozorilo in izziv hkrati: opozorilo na pasti selektivnega dojemanja lastne zgodovine in kulture ter nagovor k razmisleku o tem, kako ustvariti pristno internacionalno zavest, ki bo presegla zgolj deklarativno odprtost in bo dejansko vzpostavila prostor enakovrednega srečevanja. Njegovo delo ostaja dragocen prispevek k sodobni misli o identiteti, kulturi in etiki bivanja v večkulturnem svetu.

Knjiga se konča tako, kot se je začela – z osebno noto, ki delu podeljuje sklenjenost, a hkrati pušča prostor za premislek o zapuščini, ki presega zgolj intimni okvir. Urška Perenič v *Zadnjem pismu Borisu Pahorju: moja suhota* tankočutno zajame spomine in refleksije, ki so zaznamovale njuno znanstvo v zadnjem obdobju Pahorjevega življenja. V pismu se ne poslavlja le od človeka, ki je bil pričevalec zgodovine in moralna avtoriteta, temveč tudi simbolno sklence knjigo – kot zadnji odmev dialoga, ki je segal onkraj zgolj osebnega poznanstva in se je dotikal širših vprašanj časa, identitete in spomina. To pismo, ki služi kot epilog, ni zgolj slovo, temveč dejanje spoštovanja in hkrati izpoved globokega razumevanja Pahorjevega poslanstva. V njem se stapljajo osebna bližina, intelektualni uvid in zavest o neizbežnem minevanju, a tudi o tem, da nekatere misli ostanejo žive ne glede na telesno odsotnost. Perenič skozi pismo prepleta Pahorjeve misli z lastno refleksijo, pri čemer ne le obuja spomine na njune pogovore in srečanja, temveč tudi razpira vprašanja o naravi pričevanja in o poslanstvu intelektualca v sodobnem svetu. Njeno slovo tako ni le zaključek, temveč ponovni premislek o pomenu Pahorjeve zapuščine – o tem, kako brati njegovo delo danes in kako ga umestiti v prihodnost.

Zadnje pismo nosi posebno težo prav zaradi neposrednosti in osebne izpovednosti. Je subtilen, skoraj liričen nagovor, ki združuje spoštovanje, hvaležnost in melanholijo ob izgubi. Skozi besede se razkriva poseben odnos med avtorico in Pahorjem – odnos, ki ni bil zgolj strokovno-literaren, temveč je temeljil na globokem medsebojnem razumevanju. Perenič s svojim zapisom poudari, da je Pahorjev prispevek slovenski kulturi in literaturi mnogo več kot le zapisana beseda: bil je človek, ki je znal postavljati neugodna vprašanja, ki je s svojo pokončnostjo izzival in obenem povezoval.

Zadnje pismo pa je tudi premišljevanje o sami naravi slovesa – o tem, kako se posloviti od nekoga, ki je zaznamoval naš čas, in o tem, kako njegov duh ohraniti živ. Perenič ne tematizira le žalovanja za Pahorjem kot človekom, temveč reflektira njegov obstoj kot del širšega zgodovinskega toka.

Knjiga se tako zaključí s spoštljivo bližino do Pahorjeve misli, njegove besede in njegove zgodbe, kot povabilo k nadaljevanju dialoga, ki ga Pahorjeva literatura omogoča bralcem sedanosti in prihodnosti.

Boris Pahor je bil ena najkompleksnejših osebnosti in književnikov slovenske ter širše evropske književne tradicije 20. in 21. stoletja. Njegovo življenje in delo sta bila vtkana v samo tkivo zgodovine – v razpetost med totalitarizmi, v boj za svobodo in človeško dostojanstvo ter v prizadevanja

za ohranitev narodne in kulturne identitete kot ene od temeljnih vrednot, ki presega ozkost nacionalizma. Njegova literarna ustvarjalnost ni bila zgolj estetski izraz, temveč je imela tudi globoko etično, duhovno in pričevanjsko dimenzijo. Bil je pričevalec brutalnosti 20. stoletja v njenih najtemnejših oblikah, o tem je pogumno pričal v literaturi, pismih in esejih, hkrati pa je iz tega izvirala in se napajala tudi njegova kritična drža do vseh oblik zatiranja – ne glede na to, s katere ideološke strani so prihajale.

Boris Pahor je pisatelj, ki ga ni mogoče preprosto umestiti v katero koli politično ali ideološko kategorijo. Njegova literatura in misel sta se nenehno upirali poskusom poenostavljenih interpretacij, kar je v slovenskem prostoru pogosto povzročalo nelagodje tako levici kot desnici. Medtem ko je bil v tujini – še posebej v Italiji in Franciji – prepoznan kot eden ključnih glasov pričevanjske literature in kot moralna avtoriteta, je v Sloveniji nemalokrat ostajal ujet v politične delitve in spore. A Pahorjeva izjemnost ni le v njegovi neomajni pokončni držbi do vseh oblik totalitarizmov ali v njegovi moralni avtoriteti, temveč tudi v neločljivem prepletu njegove literature z zgodovinskim časom, ki ga je zaznamoval.

In tu je kleč. Pahorjeva dela so nastajala v odzivu na brutalne in pretresljive zgodovinske okoliščine, ki so močno oblikovale njegovo življenje. Lahko bi rekli, da je njegov literarni izraz neizogibno zaznamovan z viharji 20. stoletja, zato je njegova dela skoraj nemogoče ločiti od zgodovinskega konteksta, v katerem so nastala. Njegovo pričevanje o trpljenju, upor, ohranjanju dostojanstva in vztrajanju v nečloveških razmerah ni zgolj literarna stvaritev, temveč neposreden odsev zgodovinske realnosti. To pa odpira pomembno vprašanje: ali je mogoče Pahorjevo književnost misliti izven zgodovinskega okvira, v katerem je nastala?

Dejstvo je, da Pahorjeva dela niso zgolj literarne stvaritve, temveč so tudi globoko osebna pričevanja, ki jih ni mogoče ločiti od njegovega življenja. Monografija, ki obravnava Pahorja in njegova dela, to nazorno potrjuje: v njej je precej več pozornosti namenjene njegovemu življenju kot literarnemu opusu, prav tako je razvidno zavedanje, da vrednotenje njegove literature ne more temeljiti zgolj na literarnih kriterijih, ločenih od njegove biografske in zgodovinske izkušnje. Kot da bi bila prava literatura njegovo življenje – ko pišemo o njegovem življenju, se bere kot literatura, ko pišemo o njegovi literaturi, se bere kot njegovo življenje. Če kje, je prav pri Pahorju težko povleči mejo med zgodovino in književnostjo. Pričujoča monografija kot celota potrjuje prav to: Pahorjeva dvojnost – literarna in pričevalna – je ključ do razumevanja njegovega izjemnega mesta v slovenski in evropski književnosti.